

ковський І. У пошуках моделі економічного розвитку / І. Бураковський // Українська державність у ХХ столітті (Історико-політологічний аналіз). – К., 1996. – С. 357–371 3. *Гальчинський А.* Монетарна політика та економічне зростання: погляд у майбутнє / А. Гальчинський // Україна. Фінансовий сектор: нова стратегія реформ. Матер. конф., 22–23 червня 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Evointeg/kohf1.htm>. 4. Економічна криза: Промисловість України постраждала більше всіх у СНД [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://newzz.in.ua/ukrain/1148828727-ekonomichna-kriza-promislovist-ukrayini.html>. 5. Єдиний реєстр громадських формувань [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/499>. 6. *Іванілов О.* Реалізація принципу альтернативності у розбудові української державності / О. Іванілов // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5. – С. 74–82. 7. Інститут економічних досліджень та політичних консультацій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ier.kiev.ua/Ukraine/MEMU/>. 8. *Каспрук В.* Хто є хто в Україні: аналітичний огляд сучасного стану нашого суспільства / В. Каспрук // Час. – 1997. – 17 січня. 9. *Кульчицький С. В.* Утвердження незалежної України: перше десятиліття / С. В. Кульчицький // Укр. іст. журн. – 2001. – № 3. – С. 48–68. 10. *Кульчицький С. В.* Визрівання помаранчевої революції / С. В. Кульчицький // День. – 2005. – № 54. – С. 1; № 55. – С. 6; № 56. – С. 6. 11. *Кучма Л.* Про внутрішні і зовнішні становище України в 2001 р. / Л. Кучма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uapravo.net/data2008/base53/ukr53351/index.htm>. 12. *Пекарчук В. М.* Законодавчо-розпорядчі інституції України в контексті трансформації соціуму (90-ті роки ХХ – початок ХХІ століття). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. / В. М. Пекарчук. – Луганськ, 2005. 13. *Пляйс Я.* Возникновение и эта-

пы развития гражданского общества / Я. Пляйс // Обозреватель-Observer. – 2007. – № 5. – С. 69. 14. Політичний портрет України. Українське суспільство 1994–97 // Бюлетень Фонду «Демократичні ініціативи». – 1998. – № 20. – С. 14. 15. *Попов І.* Вибори в Україні: війна кланів чи війна з кланами? / І. Попов // Назад, Україно: робота над помилками. – К., 1998. – С. 13. 16. Теория политики: Учебное пособие / Под ред. Б. А. Исаева. – СПб., 2008. 17. Український кредитно-банківський союз [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kbs.org.ua/index.php?get=90&id=3316>. 18. Чисельність середнього класу в Україні скоротилася з 17% до 10–12% [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=1738. 19. *Яблоновская Т.* Классы и статусы. Человеческий фактор / Т. Яблоновская // Эксперт. – 2007. – № 1–2 (100) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.expert.ua/articles/7/0/3193/>. 20. *Carothers T.* The End of Transition Paradigm / T. Carothers // Journal of Democracy. – 2002. – № 13 (1). – P. 5–21. 21. *Kuzio T.* Regime type and politics in Ukraine under Kuchma / T. Kuzio // Communist and Post-Communist Studies. – 2005. – № 38. – P. 167–190. 22. Nations in Transit. 1999–2000. Civil Society, Democracy, and Markets in East Central Europe and the Newly Independent States / Edited by Adrian Karatnycky, Alexander Motyl, and Aili Piano. – Washington, 2000. – P. 664–665. 23. *O'Donnell G.* Delegative Democracy / G. O'Donnell // Journal of Democracy. – 1994. – Vol. 5, No. 1, January. – P. 55–68. 24. *Sushko O., Prystayko O.* Ukraine / O. Sushko, O. Prystayko // Nations In Transit / Freedom House. – N. Y., 2009. – P. 555–574.

Олег Павлишин

Теоретико-методологічні проблеми реформування правової системи України: семіотичний аспект

У статті розглянуто зв'язки політики і права як знакового відображення соціального виміру людського буття, визначено основні проблеми реформування політичної та правової системи України, обґрунтовується положення про перспективність досліджень напрямів оптимізації вітчизняного законодавства в контексті семіотико-правових підходів.

In the article the connections between politics and law as a sign reflection of social dimension of human life are examined, the basic problems of reformation of law and politic systems of Ukraine are explored, the thesis about perspectives of researches of the directions of modernization and optimization of the Ukrainian legislation in the context of semiotics of the law's approach is proved.

Людина і соціум творять свій специфічний вид реальності, у якій явища і процеси оцінюються як злети і падіння, звершення і невдачі, триумфи та катастрофи. У періоди глобальних потрясінь в суспільстві відроджуються пошуки відповідей на визначальні для людства питання, суспільний запит на які задовольняють релігія, мораль, філософія, наука – кожна зі своїх позицій. Такими є питання про причини історичних зрушень, сенс людської діяльності, співвідношення духовного і матеріального, і якщо знайдена нова відповідь є прийнятною для того чи іншого конкретного суспільства, починається черговий етап його духовно-культурного розвитку. Разом з тим, в новітній час з'являються дослідження, які намагаються вийти за межі класичного протиставлення духу та матерії, вираженого в «основному питанні філософії». Мислителі новітньої епохи, починаючи з другої половини ХІХ ст., все більше уваги приділяють тим підходам, які дозволяють ефективно вирішувати практичні завдання, що постають перед людством, абстрагуючись від метафізичних рефлексій.

На сьогодні перед українським суспільством стоїть низка гострих і важливих питань, частина з яких є актуальними для всього світового співтовариства, а частина – відображає проблеми вітчизняного націє- і державотворення. Марксистсько-ленінська філософія перестала бути монополістом у трактуванні причин і напрямку суспільного розвитку, однак її альтернативи поки що занадто слабкі, щоб скласти конкуренцію у сфері суспільної практики. Одним із можливих шляхів подолання подібної одноманітності є розвиток семіотичного (семіологічного) підходу

до вивчення соціальної реальності в цілому та трансформаційних процесів в українському соціумі зокрема.

На межі між духовним світом людини і матеріальним світом фізичних об'єктів існує інший світ, в якому мислення, кристалізуючись у мові, відображає всі предмети думки. Це світ символічної реальності – знакові системи, дослідження будови та закономірностей функціонування яких може дати відповіді на важливі запитання, що турбують сучасні покоління.

Семіотика як окрема наукова дисципліна сформувалась у 60–70-х рр. 20 століття, її витоки можна знайти у працях М. М. Бахтіна, О. О. Богданова, О. М. Веселовського, Л. С. Виготського, М. В. Крившевського, О. Ф. Лосева, О. Р. Лурії, О. А. Потебні, П. О. Сорокіна та інших українських і російських вчених, фундаментальних дослідженнях іноземних вчених і філософів – Е. Бенвеніста, Р. Бертрана, К. Бюллера, В. фон Гумбольдта, Ж. Дельоза, К. Леві-Стросса, Ч. Морріса, Ж. Піаже, Ч. Пірса, Ф. де Сосюра, У. Еко та інших. Велике значення для її становлення мали дослідження Г. Кресса, Р. Барта, Р. Ходжа, Н. Хомські, Дж. Фіска, наукова діяльність тартусько-московської школи семіотики на чолі з Ю. М. Лотманом, праці В. В. Іванова, Ю. С. Степанова, Б. А. Успенського [3; 5; 12; 15], а у нашій країні – дослідження, які здійснювались Г. Г. Почепцовим [6; 7].

На сьогодні семіотичні дослідження розвиваються досить активно: з позицій семіотики вивчається не лише власне мова, художні та описові тексти (див. праці О. М. Портнова, А. Соломоніка, Ю. І. Левіна, С. В. Чебанова, Г. Я. Мартиненка, Ю. О. Полікарпової, І. Б. Іванової та

ін.), але й мистецтво та культура в цілому (див. дослідження В. В. Іванова, С. І. Урманова, Б. А. Успенського та Ю. М. Лотмана). Вчені приділяють увагу і окремим явищам і проблемам української культури: вивчають семіотику візуально-просторових концептів у творчості Т. Г. Шевченка (Л. Генералюк), міфопоетику метаморфози і способи її об'єктивації у творчості М. В. Гоголя та М. О. Булгакова (Л. Ю. Дикарева), сакральні-релігійні уявлення, міфи і новели (А. С. Кирилюк, С. Т. Махліна), міфо-ритуальні аспекти гончарства як полісемантичної знакової системи (І. В. Пошивайло), семіотику і семантику тризуба (С. Вовканич) та інші феномени в контексті теорії знакових систем. Крім того, нещодавно з'явилися навчальні видання з цієї дисципліни – курси лекцій Є. С. Нікітіної, Н. Б. Мечковської, посібник Є. В. Савелової та інші. У контексті дослідження теоретичних засад і проблем реформування правової системи України заслуговують на особливу увагу праці з семіотики політики та права, інтерпретація символів тоталітарної епохи, а також аналіз можливостей застосування досягнень загальної семіотики при дослідженні окремих сфер суспільного життя та соціальної реальності в цілому [4; 7; 8; 9; 10; 11; 16; 17; 18; 19].

Здійснений аналіз літератури за цією проблематикою свідчить про те, що інтерес до семіотичних досліджень зростає, а теоретико-методологічний потенціал семіотики як міждисциплінарної галузі знань далеко не вичерпаний. У зв'язку з цим, перспективними видаються семіотичні дослідження соціокультурних феноменів, які в контексті нової парадигми дозволяють осмислити проблеми реформування суспільного життя, у тому числі його політико-правової сфери.

У певному сенсі можна говорити, що не лише філософія є зразком суб'єкт-об'єктного знання про світ, але й будь-яка інша знакова система, яка репрезентує світ у свідомості. Суспільство – це не лише спільнота людських індивідів, це – багатовимірна система відносин, пронизана культурними зв'язками, у якій діють специфічні закономірності. Ця система може бути досліджена як з позицій її внутрішньої структури та організації, так і з позицій зв'язку між окремим знаковим елементом та частиною реальності, яку він позначає. Важливим аспектом семіотичних досліджень є також і ставлення людини (спільноти) до змісту даного знаку, оскільки множина цих змістів складає суспільну ієрархію цінностей, яка визначає вектори розвитку людства.

Динамічні суспільні перетворення в Україні останніх десятиліть відродили тему пошуків оптимальних форм організації громадянського суспільства. У суспільстві, в якому механізми політичного протистояння ще не відпрацьовані належним чином, досить важливим питанням у процесі суспільно-політичної трансформації є проблема правової регламентації політичних, економічних, соціальних перетворень. Правотворча діяльність компетентних органів держави є лише логічним завершенням складного процесу правоутворення, який передбачає виявлення об'єктивної потреби у врегулюванні певної сфери суспільних відносин, формування правових поглядів, науковий аналіз, оцінку дійсності, врахування позицій громадськості та політичних сил. На процес правоутворення впливають економічні, політичні (в т. ч. зовнішньополітичні), соціальні, національні, ідеологічні та організаційні фактори, тому і ситуація з реформуванням правової системи України не є простою і однозначною.

На початку 1990-х рр. перехід від влади, що використовувала ідеологізоване та політизоване право як знаряддя панування, до демократичного державно-правового режиму був пов'язаний не лише з необхідністю реформування законодавства, але і з глибинними змінами у правовому бутті. Якщо розглядати проблему реформування правової системи України в контексті тих глобальних перетворень, що відбулися наприкінці другого тисячоліття, зрозумілішою стає складність завдань, що стоять перед елітами, які формують стратегію правової політики та обирають напрями політико-правового розвитку суспільства. Адже сумний досвід перших років незалежності країн-республік колишнього СРСР свідчить, що курс роздержавлення та приватизації «загальнонародної» власності приводить не до капіталізму, а породжує недорозвинені докапіталістичні (неофеодальні) соціальні, економічні, політичні та правові форми і відносини, для яких характерний симбіоз влади і капіталу (у т. ч. кримінального), політики та економіки як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях. Глибинні суперечності, які негативно впливали на ефективність функціонування всіх елементів правових систем незалежних держав на пострадянському просторі, полягали також у різкій невідповідності між зовнішніми європеїзованими правовими формами, конструкціями, інститутами та державно-владними силовими характеристиками азіатського типу, які залишились у спадок від попереднього режиму.

Усвідомлення проблеми, на жаль, прийшло вже після того, коли можна було б радикально вплинути на ситуацію в країні і своєчасно запобігти негативним тенденціям. І не останню роль у такому стані речей відіграла відсутність у той період втраченої внаслідок особливостей радянської юридичної науки традиції філософсько-правової рефлексії, яка сформувалась у дореволюційній Росії зусиллями багатьох українських та російських філософів і теоретиків права. Очевидно, в суспільстві, яке трансформується, політико-правові проблеми набувають особливо гострого соціального звучання і потребують фундаментального філософського осмислення. Не випадково Г. В. Ф. Гегель писав, що філософія особливо потрібна в ті періоди, коли відбувається переворот у політичному житті суспільства, оскільки думка завжди передують діяльності і перетворює її.

Першою актуальною проблемою реформування правової системи в умовах посттоталітарного суспільства була необхідність поступової лібералізації законодавства. У літературі справедливо відзначається, що принцип «дозволено все, що не заборонено законом» особливо яскраво висвітлював суть необхідних змін у пострадянській правовій системі [13, с. 230], адже юридичний дозвіл передбачає насамперед нормативно визначену спільну мету, все інше пропонується вирішувати самим суб'єктам. Це давало простір для ініціативи та маневрування, для різноманітних варіантів вирішення одного питання, розв'язання однієї проблеми, позитивно впливало на розвиток договірних зв'язків [14, с. 10–12]. Таким чином, широка свобода дій суб'єктів права та мінімізація державного втручання в механізм правового регулювання стимулювали розвиток бажаних в демократичному суспільстві відносин.

Проте виникла протилежна небезпека: втомившись від тоталітарної ідеології, все більш охоче (особливо враховуючи цілеспрямований та доволі потужний вплив Заходу) сприймаючи цінності, які проповідуються лібера-

лізмом, українське суспільство потрапило в пастку політичних маніпуляцій, продиктованих суто економічними інтересами. На цьому тлі очевидним є поступове послаблення позицій держави, що створює передумови для іншого, вже економічного «тоталітаризму» з боку великих компаній, які, незважаючи на існуючі антимонопольні законодавчі обмеження, продовжують збільшувати свої фактичні потужності в межах країни, зберігаючи та примножуючи свій капітал за її кордоном. Як зазначають вітчизняні дослідники, у слабкій державі рано чи пізно починаються «обмеження і репресії, лише вже не на користь загальнодержавного інтересу, а на користь інтересу магнатського, який буде поданий як загальносуспільний» [2, с. 32], що неминуче призводить до поглиблення кризових явищ в економіці та суспільному житті.

Юристам, які готують законопроекти та втілюють вимоги правових норм в життя, важливо усвідомлювати, що право завжди стояло на варті інтересів держави, в демократичному суспільстві – як підконтрольного йому політичного органу, тому в сучасних умовах право без сумніву повинно виконувати функцію захисту й охорони загальнонаціональних інтересів, бути тим інструментом, що дозволяв би підтримувати певний баланс між різними політичними та економічними ідеологіями задля державного блага, забезпечувати реальний розподіл влади між різними її гілками, при цьому не знижуючи ефективності функціонування державних інституцій, стримувати транснаціональний «швидкий» капітал тощо. Механізми подібного правового регулювання в країнах, які входили до складу СРСР, недостатньо розроблені, в Україні вони також потребують доопрацювання з урахуванням змін у політичному курсі держави.

Економіка є надзвичайно важливою сферою соціального життя. Разом з тим, за останні роки первинною, вихідною щодо всіх інших стала масштабна проблема реформування правової системи України, яка виникла у зв'язку з новим етапом демократизації суспільства, і полягає у необхідності віднайдення способу організації політико-правового простору, який би забезпечив ефективність функціонування державної влади в Україні, оскільки політична криза, що її переживає країна в останнє десятиліття, має в собі ряд загроз і небезпек, найсуттєвішою з яких є втрата державності.

Сучасні українські політичні еліти знаходяться у процесі становлення. Якщо розглянути основні типи політичного лідерства – традиційний, харизматичний і легітимний лідери (за класифікацією М. Вебера), то для населення нашої держави характерним є сприйняття ідеї традиційного або харизматичного лідера і слабе укорінення концепції легітимного лідера, що пояснюється актуальним рівнем правосвідомості громадян. Звідси випливає неусвідомленість загальнонаціональної ідеї, яка б об'єднувала суспільство, нерозуміння електоратом політико-правової стратегії тієї чи іншої еліти, що призводить до емоційного, а не аналітичного сприйняття політичного протистояння харизматичних лідерів. У таких умовах посилюється небезпека подальшої дестабілізації суспільного життя внаслідок різкої зміни політичного курсу, економічної стратегії та соціальної політики державної влади тощо. Умови для порушення політичних домовленостей, на меті яких є повернення стабільності у державі, створюються прогалинами у законодавстві, неврегульованістю діяльності політичних еліт, представлених у різних гілках влади, та недостатньою регламентацією відносин між

політичними силами, які, користуючись цим, легко відмовляються від «вистражданих» компромісів на користь ситуативного інтересу.

Позитивно, що такі дії отримують належну свідому оцінку виборців, але механізми притягнення до «політичної відповідальності» мають великий запас часу, оскільки розраховані на стабільне функціонування владних структур, тому можливість швидкого реагування на такі «політичні правопорушення» відсутня, що використовують відповідні політичні та економічні сили. Спроби ж змінити ситуацію через дострокові вибори (часто сумнівні з точки зору закону) є стихійними, що в сучасних умовах вочевидь призводить лише до більшої поляризації суспільства і поглибленню хаосу в органах державної влади.

Прийшовши до влади під прапорами демократичних перетворень, політичні еліти нерідко спокушаються повнотою влади, необмеженими можливостями своїх попередників. Здобувши перемогу в процесі політичних змагань ще не досить стійкого демократичного суспільства, надалі вони намагаються втримати повноту влади будь-якою ціною. Ці тенденції, влучно охарактеризовані Дж. Оруелом, який відзначав, що метою репресій є репресії, метою катування – катування, метою влади – сама влада [1, с. 721], безумовно повинні обмежуватись правом.

У той же час принцип діяльності опозиції нагадує сумнозвісне «чим гірше, тим краще», тому потужні промислові сили не переймаються проблемами консолідації та реального зростання економіки в державі, а вичікують свого шансу отримати «карт-бланш», підтримуючи своїх ставлеників у політиці. У законодавчому органі робота блокується незалежно від змистового наповнення законопроектів, щоб довести неспроможність конкурентів реалізувати владу. При реальній ситуації в країні, громадяни якої мають дещо відмінні погляди щодо економічних стратегій та зовнішньополітичного вектору, коаліція об'єктивно не може бути потужною настільки, щоб долати такий супротив опозиції. Особливо тоді, коли кожного її члена постійно випробовують на «моральну стійкість» вигідними пропозиціями від конкурентів. Судова система, органи прокуратури, інші контрольно-наглядові інстанції в цих умовах є полем протистояння, тому кожна фігура на цьому полі – об'єкт інтересу політичних конкурентів. Пересічний виборець не завжди усвідомлює, що за такого стану речей будь-який успіх уряду, що знаходиться при владі, є результатом виснажливої боротьби, а не показником ефективної економічної та соціальної політики. Разом з тим, наділення виконавчої влади надмірними повноваженнями, які дозволяють підвищити ефективність державного управління, тягне за собою концентрацію та монополізацію владних ресурсів, приховуючи потенційну небезпеку руйнації демократичних підвалин організації суспільного ладу та державного життя.

На наш погляд, саме у правовій площині слід шукати ключ до розв'язання багатьох гострих проблем сьогодення, які розбурхують українське суспільство. Саме правотворчість покликана встановлювати внутрішні «запобіжники» у механізмі правового регулювання, які б не дозволяли перетворювати силу владних повноважень закону на інструмент політичних маніпуляцій. Українська держава потребує ґрунтового теоретико-методологічного забезпечення правової регламентації взаємодії політичних еліт і віднайдення власної організаційно-правової моделі забезпечення їх діяльності з метою консолідації суспільства та реалізації загальнодержавних інтересів. Для цього не-

обхідно при реформуванні політичної та правової системи України використовувати відповідні сучасному рівню розвитку наукового знання методологічні підходи, у тому числі вивчати знакові закономірності, які лежать в основі суспільного життя й обумовлюють організацію українського соціокультурного простору, а також символічні відношення та зв'язки між елементами вітчизняної правової системи.

Процес формування громадянського суспільства в нашій державі дуже тісно пов'язаний з актуальним рівнем правової свідомості і надзвичайно ускладнений деформованою правосвідомістю перехідного періоду. Однак у процесі становлення громадянського суспільства в нашій державі з'ясувалося, що для цього необхідні не лише культурні, політичні та економічні передумови, але, насамперед, організаційно-правові гарантії належного функціонування його інституцій. Контроль за діяльністю влади повинна здійснювати як, власне, громадськість, так і опозиційні сили, гарантії безперешкодного функціонування яких також мають бути законодавчо закріплені таким чином, щоб досягнення компромісу при прийнятті політичних рішень було єдиною умовою функціонування українського політикуму.

1. *Грицанов А. А.* Оруэлл // Новейший философский словарь: 2-е изд., переработ. и дополн. – Минск: Интерпресссервис; Книжный дом, 2001. – С. 721. 2. *Заграва Е.* Глобалізація і нації / Ернст Заграва. – К.: Фенікс, 2002. – 64 с. 3. *Иванов В. В.* Избранные труды по семиотике и истории культуры / В. В. Иванов. – М.: Языки русской культуры, 1998. – Т. 4. – 792 с.

4. *Лебедев И. А.* Семантика и семиотика в культуре тоталитарных обществ: миф, символ, ритуал: Дис. ... кандидата философских наук: 24.00.01. – Санкт-Петербург, 2006. – 163 с. 5. *Лотман Ю. М.* Об искусстве: Структура художественного текста. Семиотика кино и проблемы киноэстетики. Статьи. Заметки. Выступления (1962–1993) / Р. Г. Григорьев (сост.), М. Ю. Лотман (сост.). – СПб.: Искусство-СПБ, 1998. – 704 с. 6. *Почепцов Г. Г.* Семиотика / Г. Г. Почепцов. М.: «Рефл-бук», 2002. – 432 с. 7. *Почепцов Г. Г.* Тоталитарный человек: Очерки тоталитарного символизма и мифологии / Г. Г. Почепцов. – К.: Глобус, 1994. – 152 с. 8. *Рахимов Р. А., Хабибуллин А. Г.* Политическая власть и право: проблемы семиотического анализа / Р. А. Рахимов, А. Г. Хабибуллин // Правоведение. – 2000. – № 2. – С. 52–59. 9. *Речицкий В.* Символическая реальность и право / В. Речицкий. – Л.: ВНТЛ–Класика, 2006. – 732 с. 10. *Романенко Ю. В.* Образы смыслообразующих чинников в функционировании социальных систем: Автореф. дис. ... док. соц. наук: 22.00.01 «Теория та історія соціології» / Ю. В. Романенко. – К., 2006. – 44 с. 11. *Саркисов А. К.* Семиотика права: Историко-правовое исследование правовых знаковых конструкций: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 – Коломна, 2000. – 222 с. 12. Семиотика и Авангард: Антология / Ю. С. Степанов (общ. ред.). – М.: Культура; Академический Проект, 2006. – 1167 с. 13. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрист, 2001. – 776 с. 14. *Тихомиров Ю. А.* Дозволено, если не запрещено // Хозяйство и право. – 1988. – № 6. – С. 10–12. 15. *Успенский Б. А.* Семиотика искусства / Б. А. Успенский. – М.: Школа «Языки рус. культуры», 1995. – 360 с. 16. *Хабибулина Н. И.* Политико-правовые проблемы семиотического анализа языка закона: теоретико-методологическое исследование: Дис... доктора юридических наук: 12.00.01. – Санкт-Петербург, 2001. – 335 с. 17. *Хабибулина Н. И.* Язык закона и его постижение в процессе языкового толкования права: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. – М., 1996. – 146 с. 18. *Чантурия А. В.* Семиотичні аспекти дослідження соціальної реальності: Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03 Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2006. – 20 с. 19. *Шейгал Е. И.* Семиотика политического дискурса: Дис... доктора филологических наук: 10.02.01, 10.02.19. – Волгоград, 2000. – 431 с.